

ספרות, טריטוריה, ביקורת: ברנר והז'אנר הארץ-ישראלי

שי גינזבורג

המחלקה לשפות ולספרויות אסייתיות ואפריקניות, אוניברסיטת דיוק

מבוא

רבות נכתב בשנים האחרונות על הקשרים בין דימויים מרחביים של אזורים שונים בעולם לבין פרקטיקות אידיאולוגיות ופוליטיות מודרניות. הקולוניאליזם האירופי, הקפיטליזם הגלובלי ועלייתה של הלאומיות נקראים דרך השתנותן של תפיסות מרחביות. אולם נדמה לי שהאופן שבו דימויים מרחביים מעצבים את ביקורת התרבות בכלל ואת ביקורת הספרות בפרט נותר לא ממופה ברובו. כדי להאיר את תפקידם המרכזי של דימויים מרחביים בעיצובם של מושגים ביקורתיים אתמקד במקרה מבחן אחד: ביקורת הספרות של יוסף חיים ברנר וקשריה לדימויים המרחביים של ארץ-ישראל.

המאמר מורכב משלושה מישורים החוצים זה את זה. בראשון אבחן בקצרה את תפיסת המרחב של ארץ-ישראל כפי שהיא משתקפת במפות האזור מראשית ימי הביניים ועד תחילת המאה ה-20. בשני – הציר המרכזי של המאמר – אתמקד ביוסף חיים ברנר ובאופן שבו תפיסת המרחב הגיאוגרפי מעצבת את השדה הספרותי במאמרו "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" (ברנר 1911).¹ במישור השלישי אסקור את הבחנתו של דיוויד לויד בין ספרות מז'ורית לספרות מינורית ואת השימוש שפרדריק ג'יימסון עושה באלגוריה מנקודת המבט של המפה הפוליטית, העומדת במרכז טיעוניהם של השניים. בהתאם, המאמר פורש טיעון בן שלושה שלבים. בשלב הראשון אבקש להראות שמפות ארץ-ישראל שצוירו

* רבים תרמו למחשבותי על הנושאים העולים במאמר זה. אני מבקש להודות למשתתפי הסמינרים של החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים, של החוג לתורת הספרות באוניברסיטת תל-אביב ושל החוג לשפות ולספרויות אסייתיות ואפריקניות באוניברסיטת דיוק. תודה מיוחדת לאריה ספוניק, ללואיז בית-לחם, לרות גינזבורג ולדורון נרקיס על הערותיהם לגרסאות מוקדמות של מאמר זה.

¹ במקורו פורסם המאמר בכותרת "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו". במהדורת כל כתביו של ברנר מופיעה כותרת המאמר "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו", ואילו בגוף המאמר מופיעה האיות "ז'אנר"; בדברים הבאים אני מצטט את מהדורת כתביו. על המקור התלמודי של המושג המשפטי-תלמודי "אביזריהו", ראו חבר 2007, 329–330.

במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 ממחזות אלגוריה נוצרית, שעיצבה את המפות הנוצריות של האזור מראשית ימי הביניים ושהעניקה למפות מראית עין של התלכדות ואחדות. בשלב השני אטען שביקורת הספרות והתרבות של ברנר נבנתה מתוך התמודדות עם התלכדות ואחדות אלה ודחייתן. על בסיס הקריאה בברנר אבקש בשלב השלישי לבחון את מגבלותיה של תפיסת הספרות הלאומית העולה מן ההבחנה בין ספרות מזוּרית לספרות מינורית מחד גיסא, ומן הדיון באלגוריה הלאומית מאידך גיסא. הדיון בברנר יאפשר לתאר מתווה של תפיסה חלופית של הספרות העברית הלאומית בארץ-ישראל.

כרטוגרפיה

חוקרים רבים הפנו את תשומת הלב לאופן שבו הכרטוגרפיה האירופית המודרנית מעצבת את המצב הפוסטקולוניאלי בכלל ואת המצב הלאומי הפוסטקולוניאלי בפרט. בין המחקרים המשפיעים ביותר בתחום אפשר לציין את ספריהם של בנדיקט אנדרסון ([1991] 1999), של פול קרט (Carter 1988) ושל חוסה רבסה (Rabasa 1993). למרות ההבדלים הרבים בין גישותיהם של החוקרים, קו מרכזי מקשר ביניהם: שלושתם מתמקדים באזורים שבשולי המפה האירופית. כך הם מבנים למעשה תבנית בינארית, מפה מקוטבת המתקיימת בין שני מיקומים בלבד: בין מרכז לשוליים, בין אירופה למושבותיה. אולם מיקומה המיוחד של ארץ-ישראל בדמיון האירופי רומז על כך שאי-אפשר להחיל תבנית זו כפשוטה על הכרטוגרפיה של האזור ועל מקומה במחשבה הלאומית היהודית. בניגוד לטריטוריות לא אירופיות אחרות, ארץ-ישראל בכלל וירושלים בפרט תפסו מקום כפול במסורת הכרטוגרפית האירופית. בהיותה זירת ההתרחשות של כתבי הקודש הנוצריים, ארץ-ישראל מוקמה במרכז של מפת העולם הנוצרית. בה בעת, כאחת מארצות המזרח האקזוטיות, שנותרו במידה רבה בלתי נודעות לאירופים עד המאה ה-19 ואף לאחר מכן, היא מוקמה גם בשוליהן של מפות אלה. מיקום כפול זה מחייב לחשוב על מונחים כרטוגרפיים שונים מאלה העומדים בדרך כלל במרכז החקירה הפוסטקולוניאלית.

יותר מ-6,000 פעמים תוארה ארץ-ישראל במפות אירופיות ונוצריות, מספר גדול לאין שיעור מכל נושא כרטוגרפי אחר.² כ-terra sancta — הארץ הקדושה — הנוצרית, היא נתפסה כמקרה טופוגרפי וגיאוגרפי אך גם זמני ייחודי, שחוקי המרחב והזמן הרגילים

² שטנר תשי"א, 13. מחקרים רבים עוסקים בכרטוגרפיה הנוצרית של ארץ-ישראל. לסקירה כללית של תולדות הכרטוגרפיה של האזור ושל ירושלים בפרט, ראו בין היתר שטנר תשי"א; וילנאי תשכ"א; רובין תשמ"ו; תשמ"ח; תשבי 2001; Nebenzahl 1986; Levy-Rubin and Rubin 1996. על דימויים כרטוגרפיים נוצריים עד סוף המאה ה-16, ראו בין היתר לוי-רובין תשנ"א; קוחנל תשנ"א. אל מול העושר המחקרי בתחום הכרטוגרפיה הנוצרית של האזור בולט מיעוט המחקרים המתארים את הכרטוגרפיה המוסלמית והעותומאנית שלו. יוצאי דופן הם קנת' נבנצאל (Nebenzahl 1986, 28–29); ואריאל תשבי (133–128, 2001) בפרקים קצרים בספריהם, וכן דב גביש ורות קרק (1993); ראו גם גביש ובן-פורת תשס"ד.

אינם חלים עליו. כפי שכותבת ביאנקה קוחנל (תשנ"א, 399), המפות הנוצריות של ימי הביניים היו "שילוב מיוחד במינו של מציאות וסמל; של מסורת התקופות הקודמות ושל חידוש; של פירושים אפוקליפטיים, היסטוריים ותיאולוגיים; ושל תיעוד גיאוגרפי". מחד גיסא, המחזו המפות הנוצריות את הדרמה של ההתגלות האלוהית במישור האנושי, את הקיום יחדיו של קודש וחול, ובמיוחד את ההשתנות מהאחד לאחר ואת דרכו של המאמין לגאולה. הן ביקשו לייצג כך את האלגוריה ואת האלגורזיס — את ההצפנה של סיפור הגאולה בנוף האנושי ואת "פיצוח" המבע האלגורי ופענוח המשמעות המוצפנת בו — על המישור האחד של גיליון המפה. מאידך גיסא, הן ייצגו והדחיקו בעת ובעונה אחת את הכישלון האירופי לכונן שלטון נוצרי בר-קיימא באזור ואת המרחק והחיץ הגיאוגרפיים, הפוליטיים, הכלכליים, התרבותיים והדתיים בין אירופה לארץ-ישראל, ובכך קראו תיגר על הקשר בין הממד הפוליטי לממד התיאולוגי. המתח בין גיאוגרפיה ארצית לגיאוגרפיה של גאולה ובין גבולות פוליטיים לגבולות תיאולוגיים אינו ייחודי למפות היסטוריות והוא ממשיך לעצב את הכרטוגרפיה של האזור עד ימינו.

בסוף המאה ה-18, כ-500 שנים לאחר נפילת המוצב האחרון של ממלכת ירושלים הצלבנית בארץ-ישראל ב-1291, היה האזור בעיקרו *terra incognita* — ארץ לא נודעת — לאירופים. מסעו הצבאי של נפוליאון לאזור בשנים 1798–1799 הביא לניסיונות הראשונים למפותו לפי אמות המידה הכרטוגרפיות האירופיות החדשות. אינטרסים אימפריאליים-קולוניאליים, פוליטיים וכלכליים מילאו תפקיד חשוב בעניין הגובר שגילו המעצמות האירופיות בארץ-ישראל, אולם מעל כל אלה ריחפו אידיאות היסטוריוגרפיות, ואף יותר מכך, תיאולוגיות, שהשתלבו ללא היתר באינטרסים הארציים ועיצבו אותם ואת המחקר הכרטוגרפי של האזור. מחקרים מן השנים האחרונות של ספרות הנוסעים לאזור חשפו את האידיאולוגיה שהבנתה את התיאורים בכתב, את הציורים ואת הצילומים של ארץ-ישראל. אולם רק מעט נכתב על האידיאות הנוצריות והאימפריאליות שעיצבו את הדימויים הכרטוגרפיים המדעיים שנוצרו מסוף המאה ה-18 ועד ראשית המאה ה-20, ואלה עדיין נתפסים כמייצגים את ההתקדמות לקראת ייצוג מדעי הולם, אובייקטיבי ובלתי תלוי של האזור.³

במראן, היו המפות המדעיות החדשות שונות בצורה רדיקלית מהמפות שקדמו להן, והן שיקפו את התפיסה הכרטוגרפית בת הזמן בדבר היחס הראוי בין מחקר שטח, תבניות מתמטיות וייצוג כרטוגרפי. אולם בה בעת הן ביטאו שאיפה דומה לזו שעיצבה את המפות

³ על אודות המאמצים האירופיים למפות את האזור במאה ה-19, ראו בן-אריה 1970; תשל"ג; תשמ"ו; תשנ"א; גביש תשנ"ב; גרן 1999; תש"ס; Hopkins 1968; Moscrop 2000. על ייצוגים של הנוסעים האירופים והאמריקנים לארץ-ישראל, ראו Melman 1992; Davis 1996; Obenzinger 1999. מחקרים אלה דנים בכרטוגרפיה רק בעקיפין. דיון נרחב יותר בממדים התיאולוגיים של הכרטוגרפיה של ארץ-ישראל במאה ה-19, אם כי מוגבל למספר מצומצם של מפות, אפשר למצוא אצל Monk 2002; Long 2003.

של דורות קודמים: השאיפה להמחזי את סיפורי הקודש. כך, מאמציהם של הכרטוגרפים הנוצרים להכפיף את האזור לאמות מידה אירופיות – פוליטיות, טכנולוגיות, מדעיות, אתיות ואסתטיות – הפכו לחלק מרכזי בניסיון לאמת סיפורים אלה באופן מדעי ולעגן אותם במרחב גיאוגרפי ממשי. הכרטוגרפיה הפכה כך כלי שרת במערכה לביסוס ההגמוניה הנוצרית בארץ הקודש ואף לכיבושה מחדש מידי הטורקים, מערכה שהתממשה כזכור במלחמת העולם הראשונה (ולזו האחרונה היתה תרומה מכרעת למיפוי של האזור).

בניגוד לכרטוגרפים של טריטוריות לא אירופיות אחרות, שפעלו על רקע ההתפשטות הקולוניאלית האירופית והאמריקנית, הכרטוגרפים של ארץ-ישראל במאה ה-19 לא ניצבו בפני מרחב בתולי, חסר מסורת בת משמעות (מנקודת המבט האירופית), שאת גבולותיו, את כיוונו ואת שמותיו יכולים היו לקבוע כרצונם.⁴ נהפוך הוא, המרחב היה מסומן במספר רב של מסורות שמהן לא היו יכולים ואף לא רצו להתעלם, שכן כפי שכבר ציינתי, הן איששו בעבורם את מקומה ואת מעמדה הקוסמולוגיים המיוחדים של ארץ-ישראל ואת אמיתותה של האמונה הנוצרית. הבעיה שהעמידה ארץ-ישראל בפני הכרטוגרפים היתה אפוא שונה מאוד מן הבעיות שהציבו אזורים אחרים בעולם: היה עליהם – כמו על ממפיה של ארץ הקודש במאות קודמות – להתאים את מפותיהם לכיוונית ולתיאורי הנוף בספרי הקודש הנוצריים. המפות נדרשו לשמר מסורות אלה, לא למחקן כדי להכשיר את המרחב לקולוניזציה אירופית, אלא דווקא לבטאן באמצעות המבעים המדעיים החדשים. למעשה, מפות האזור צריכות היו להראות שאפשר להשלים בין הקוסמולוגיה הנוצרית של ימי הביניים לאתוס הפוזיטיביסטי המודרני. בעוד שבמהלך המאה ה-19 נדמה היה ששני מבני שיח אלה מתבדלים זה מזה – התבדלות שאיימה על הלכידות של הזהויות האירופית והאמריקנית – נשאה עמה הכרטוגרפיה של ארץ-ישראל הבטחה להתעלות מעל התבדלות זו ולכונן מחדש את אחדותו האלגורית של העולם הנוצרי.

הכרטוגרפיה האירופית והאמריקנית מילאה תפקיד מכריע באופן שבו יהודים דימו את המרחב של ארץ-ישראל. כמו הנוצרים, גם היהודים ציירו מפות של הארץ כדי להאיר אירועים מקראיים, אך גם כעזרי לימוד חזותיים שנועדו לבאר מקומות סתומים במשנה ובתלמוד. מהמאה ה-11 ועד סוף המאה ה-19 מפות כאלה, שליוו לעתים קרובות ספרי פרשנות מסורתיים, דימו את ארץ-ישראל באופן כמעט מופשט, כדפוס משובץ, כסדרה של צורות גיאומטריות פשוטות וקווים ישרים, נמשכים או שבורים, או פשוט כרשימת שמות של אתרים גיאוגרפיים.⁵ אולם החל מהמאה ה-16 יש עדויות לכך שיהודים רכשו מפות

⁴ רבות נכתב על הכרטוגרפיה של טריטוריות לא אירופיות. נוסף על המחקרים שצינו לעיל, אני מבקש לציין את Huggan 1990; Noyes 1992. מקרה ביניים מעניין בין הכרטוגרפיה של ארץ-ישראל לכרטוגרפיה של מושבות אירופיות הוא הכרטוגרפיה של "המזרח הקדום" מעבר לגבולותיה של ארץ-ישראל, אולם דיון בקשרים בין מיפוי של "המזרח הקדום" לזה של ארץ-ישראל חורג מגבולות הדיון כאן.

⁵ על מפות יהודיות של ארץ-ישראל, ראו למשל וילנאי תשכ"ח; Wajntraub and Wajntraub 1992.

נוצריות, ובמחצית המאה כבר מוצאים גם מפה עברית שהיא בבירור העתק של מפות נוצריות (Nebenzahl 1986, 10). מפות אלה דחקו לאטן את המפות היהודיות המסורתיות, ובמהלך המאה ה-19 אימצו הזרמים היהודיים את המסורת הכרטוגרפית הנוצרית. כאן חשוב להבחין בין ספרות המסעות לבין הכרטוגרפיה, הבחנה שנדמית מלאכותית בהקשרים אחרים, שכן כל אופני הייצוג השונים מופיעים פעמים רבות כרוכים יחדיו (Pratt 1985, 121). הבחנה זו מתגלה כמהותית לאימוצו של השיח הגיאוגרפי הנוצרי על ידי השיח היהודי. בעוד שספרות המסעות הנוצרית מעולם לא חדרה ללב השיח הלאומי היהודי – קטלוג הספרייה הלאומית בירושלים מציין תרגום אחד בלבד של מבחר מספרות זו לעברית או ליידיש הקודם לשנת 1972,⁶ ספרו של נחום סוקולוב, ארץ חמדה (1885) – הרי מספר רב של מפות נוצריות אומצו, עובדו וראו אור לצרכים יהודיים בשינויים זניחים. דומה שבעוד שאי-אפשר היה לגבור על המוטיבים הנוצריים המובהקים שעיצבו את ספרות המסעות, אפשרה ההפשטה הכרטוגרפית של המפה המדעית להמעיט ואף להדחיק מוטיבים כאלה, ובכך להציב תחת קורת גג אחת את האינטרסים האירופיים-אמריקניים ואת אלה היהודיים. העיתונות היהודית במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 הפנתה את קוראיה למחקר הכרטוגרפי הנוצרי – בצירוף תלונות על היעדרם של יהודים ממחקר זה – בניסיון להעניק ביסוס מדעי לשאיפות היהודיות הלאומיות בארץ-ישראל. המפה הפכה כך לסמל לא רק להכרת האזור, אלא אף לקשר בין הנוכחות היהודית באזור בעבר ובהווה ולאפשרות ניכוסה "מחדש" של ארץ-ישראל.

אסתפק בדוגמה אחת לאופן שבו האלגוריה הנוצרית הכרטוגרפית תורגמה להקשר היהודי הלאומי. לנטייה הכללית של מפות לעקר את השטח הממופה מהקשריו החברתיים וליצור רושם של מרחב ריק מקיום חברתי (Harley 1988, 303), התווספה במפות הנוצריות של ארץ-ישראל הנטייה הכפייתית לזהות ולמקם מקומות המוזכרים בכתבי הקודש ולחשוף שמות מקראיים "מקוריים" שקדמו לשמות הערביים העכשוויים. הרושם המשולב הפך מרכזי לביסוס הדימוי של ארץ-ישראל כארץ ריקה ללא עם המצפה ליישובה מחדש על ידי היהודים.⁷ בדומה, התמקדותם של כרטוגרפים נוצרים בסיפורי יציאת מצרים וכיבוש כנען תרמו לתפיסת המאבק היהודי המודרני על ארץ-ישראל לא רק כחזרה על הסיפור המקראי, אלא גם כהגשמתה של ההבטחה האלוהית וכמימושה של התוכנית המוסרית האלוהית.⁸ דומה אפוא שיש לחפש את מקורותיו של הביטוי הציוני "ארץ ללא עם מצפה לעם ללא

⁶ משנת 1972 ואילך החלו להופיע בזה אחר זה תרגומים של ספרות זו. השאלה מדוע אירע הדבר דווקא בנקודת זמן זו ראויה למחקר נפרד.

⁷ המפות של יהוסף שווארץ מעוררות בהקשר זה עניין מיוחד, משום שהן משלבות בין גיאוגרפיה עכשווית לגיאוגרפיה מקראית, ובכך הן משמשות עדות לאימוצה של הגישה הכרטוגרפית האירופית על ידי האורתודוקסיה היהודית. על שווארץ, ראו ששון תשס"ג; Sasson 1999.

⁸ Long 2003, 192–194. לטיעון דומה בדבר כתיבתם של הנוסעים האמריקנים לארץ-ישראל, ראו Obenzinger 1999, 53–56.

ארץ" בכרטוגרפיה הנוצרית של האזור ולא במקורות היהודיים. בסיכומו של דבר, המפות הקולוניאליות האירופיות מילאו תפקיד מרכזי בקביעת הגבולות — ממשיים כמדומיינים — שבתוכם דמיינו יהודים את ה-*historia sacra* (ההיסטוריה הקדושה) שלהם מחד גיסא, וניסו להקים לעצמם "בית לאומי" מאידך גיסא.⁹

אין בכוונתי לטעון שהאלגוריה הנוצרית היא המערך הרטורי היחיד שעיצב את המפה ואת תפיסת המרחב הלאומי בארץ-ישראל. מסורות יהודיות ומוסלמיות תרמו גם הן לעיצוב דימויי המרחב במחשבה הלאומית היהודית. כך לדוגמה, זלי גורביץ' וגדעון ארן במאמרם "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", וכן אלה שהגיבו על המאמר, זיהו מנגנונים רטוריים אחרים המשתתפים בעיצובה של תפיסת המרחב הלאומי בארץ-ישראל.¹⁰ תפיסת המרחב הלאומי של האזור מעוצבת מתוך מאבק בין תפיסות רטוריות שונות, אלגוריות ואחרות, וראוי לבחון את המרחב הלאומי במונחים של מתח ותנועה מתמידים בין מקומות ומיקומים שונים ובמקרים רבים אף מנוגדים. למרות זאת, נדמה לי שמקורה של מראית העין הלכידה והאחידה של מפת ארץ-ישראל — מראית עין המסתירה את הניגודים החותרים תחת אחדותו של המרחב הלאומי — הוא דווקא האלגוריה הנוצרית האירופית-אמריקנית.

אנו רגילים אמנם לחשוב על הלאומיות כמונחי הרציפות והעקביות האלגוריות,¹¹ אולם יש מי שהציבו במסגרת המחשבה הלאומית עמדה אנטי-אלגורית מובהקת, ובמסגרתה ביקרו ואף דחו מכול וכול את הלכידות ואת האחידות הללו. ברנר הוא ראש וראשון להם.

ביקורת

כשיוסף חיים ברנר פרסם את הרומן *מכאן ומכאן* ביוני 1911, הוא לא צפה את השערורייה שתתחולל בעקבותיו (ברנר תרע"א). סצנה אחת הסעירה את הקוראים במיוחד — זו המתרחשת במערכת העיתון המחרשה. הסצנה מציגה את הפער בין האידיאלים הסוציאליסטיים של עורכי המחרשה לבין אורח חייהם הבורגני בעבר ובהווה, בין הרטוריקה הלוחמנית של העיתון לבין תלותו בתרומות. בעיני ברנר, פער זה הוא הוכחה לכישלון הייצוג בלשון: אף שהעיתון מעיד על עצמו שהוא מדווח "אמת מארץ-ישראל", אין הוא מייצג לאמיתה את המציאות שבה הוא מתקיים. קוראי הרומן קראו את הסצנה כאילו היא מתארת את העיתון הפועל הצעיר שבו עבד ברנר באותה תקופה, ועורך העיתון, יוסף אהרונוביץ', שזיהה בה את עצמו ואת אשתו, דבורה בארון, האשים את ברנר בכפיות טובה.¹²

⁹ הטעון שלי מקביל, אם כן, לטיעונו של אמנון רז-קרקוצקין (תשנ"ט) על מקומן המרכזי של תפיסות זמן נוצריות בעיצובה של התודעה הלאומית היהודית.

¹⁰ ראו גורביץ' וארן תשנ"ב; תשנ"ד; לאור 1992 א; 1992 ב; אהרונסון תשנ"ג; קימרלינג תשנ"ג.
¹¹ ישנן כמובן גם תפיסות אחרות של האלגוריה. בעשורים האחרונים נפוצים במיוחד הדיונים בתפיסות האלגוריה של ולטר בנימין ושל פול דה מאן. לקראת סוף המאמר אדון בקצרה בשתי תפיסות אלה.
¹² ש"י עגנון (תש"ס, 135–137) מספר על התקרית בזיכרונותיו.

כדי להגן על עצמו מפני ההאשמות נגדו פרסם ברנר באוגוסט 1911 את מאמרו "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו", שבו הוא מנסה לאפיין ספרות עברית והתקבלות ספרותית ארץ-ישראליות אותנטיות, כשהוא בוחן את היחסים בין טריטוריה לבין אופני הייצוג בספרות ובביקורת התרבות. למעשה זהו ניסיון לקבוע מהם היחסים הראויים בין הספרות, הביקורת והשיח הלאומי במרחב של ארץ-ישראל. הפן הידוע ביותר של המאמר הוא הניגוד הקטגורי שמעמיד ברנר בין הספרות העברית המצויה, הנכתבת בארץ-ישראל ועל אודותיה – שאותה הוא מכנה "הז'נר הארץ-ישראלי" – לבין הפואטיקה שלו עצמו, שאותה הוא מאפיין כ"אנטי-ז'נר". הבחנה זו בין ז'נר לאנטי-ז'נר הפכה לציר מרכזי לא רק בביקורת המתמקדת בפואטיקה של ברנר, אלא גם בזו הסוקרת את הספרות העברית בכלל.¹³

במאמר מבריק, "שארית החזון: הז'נר הארצישראלי ואביזריהו" מאת י.ח. ברנר,¹⁴ טוען חנן חבר (2007) שברנר רואה ברטוריקה המנופחת של ספרות הז'נר תסמין של צרות מוחין לאומית וחברתית, המעידה על כך שספרות זו מייצגת אינטרסים פרטיקולריים. חבר יוצא נגד המסורת הביקורתית שראתה בברנר סופר החוויה האישית ושהעמידה את החוויה האישית של הסופר לעומת הדרישות הלאומיות. בניגוד למסורת זו חבר טוען שבביקורתו על ספרות הז'נר ובאמצעות פיתוח פואטיקה "אנטי-ז'נרית" ברנר מבקש להעמיד ספרות הבוחנת את האדם האוניברסלי, שדווקא דרך האוניברסליות שלו מבטא את העמדות הפרטיקולריות של הקהילה הלאומית.¹⁴ במילים אחרות, ברנר מעמיד דגם אלגורי שאליו על הספרות העברית לשאוף (שם). בדברים הבאים אנסה להתמודד עם טענות מעמיקות אלה.

אין ספק שרכיב מרכזי במאמרו של ברנר הוא היחס בין האוניברסלי לפרטיקולרי, והוא אכן דורש מן הספרות העברית להיות אוניברסלית. למרות זאת, נדמה לי שבסיכומו של דבר ברנר יוצא נגד המהלך האלגורי בספרות ובביקורת העבריות, כלומר נגד המהלך הקורא את הפרטיקולרי במונחיו של האוניברסלי, את האינדיבידואלי או את הפרטי במונחיו של הקולקטיבי (ולהפך). מהלך כזה, ברנר טוען, מעוות את מציאות החיים הלאומיים בארץ-ישראל. כדי לתמוך בפרשנות זו אתמקד ברטוריקה של "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו", שכמעט לא נידונה עד כה. אטען שרטוריקה זו מטשטשת ומערערת את ההבחנה בין הקטגוריות של הפרטי והציבורי וחותרת בכך תחת הקביעות העומדות בבסיס טיעונו הפואטי של ברנר, ובמיוחד תחת ההבחנה הקטגורית בין ז'נר לאנטי-ז'נר. בטענה אחרונה זו אני יוצא נגד הקריאה המסורתית בברנר.

¹³ הדוגמה המובהקת לכך היא המהלך של גרשון שקד (תשמ"ג) בכרך ב של הסיפורת העברית. על השפעתו של המאמר על הספרות ועל הביקורת העבריות, ראו למשל את עדותו של המבקר והסופר שלמה צמח (תרע"ג; תשכ"ד, 167–169), אחד המותקפים העיקריים במאמר. לסקירה על האופן שבו עיצב המאמר את הביקורת העברית, ראו גוברין תשל"ח, 9–19; תשנ"א, 179–223.

¹⁴ טענות מקבילות אפשר למצוא אצל ברינקר תש"ן, 115–130; גוברין תשנ"א, 179–200; הולצמן תשנ"ח, 375–376; הירשפלד 2000, 76–77.

תחילה אבהיר בקצרה את מקומו של המאמר בפואטיקה של ברנר באותו הזמן. הספרות העברית, כך הוא טוען, שרויה במשבר. ב"מצרור כתבים ישנים", שנתפרסם זמן קצר לפני "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" אך נכתב כשנה קודם לכן, הוא כותב: לספרות העברית הישנה היתה ארץ-מולדת, אשר ממנה ינקה: הדת והאמונה בהקב"ה ה"מחדש בטובו בכל יום תמיד מעשי בראשית"; זו היתה מולדת פיקטיבית, אווירית, בלתי-ממשית, אבל היתה; ברם הספרות העברית החדשה, החילונית, חסרה ארץ-מולדת לגמרי, ועד אשר יקום דור חדש של בעלי עבודה יהודית טבעית בשובנו הקטן, הארץ-ישראלי, שהם יהיו בני-מולדת, וספרותם פרי-המולדת, הרי היא, ספרותנו הכואבה, נזונה רק מן המשבר, מן הגעגועים לאי-האפשרות, מן החסר הזה גופו — שלא לומר: מן הריקניות (ברנר תשל"ח-תשמ"ה, כרך ג, 412-413).

הספרות העברית מתקיימת ללא מולדת. התפוררותם של החיים היהודיים המסורתיים במזרח אירופה שמטה את הקרקע מתחת לארץ המולדת הדתית של העבר, ששאבה את קיומה מן האל הבורא ושעל אף הבדיון שבבסיסה היתה בעלת קיום ממשי. בה בעת, התנועות היהודיות הלאומיות בהווה כשלו בכינון חיים יהודיים שלמים בארץ-ישראל העותומאנית. כך, ארץ מולדת יהודית לאומית של בני האדם ושל עמלם היוצר נותרת חזון לעתיד. ברנר עומד על כך שעל הספרות, וליתר דיוק על הצורה הספרותית, לשקף את המציאות החברתית והפוליטית שהולידה אותה, ועל כן הוא טוען שאל לה לספרות העברית בת הזמן לאמץ צורה ספרותית פְּזו של הרומן. הרומן, הצורה הספרותית המרכזית בעבורו, הוא דוגמה לאמנות חיובית ומחייבת הממזגת בדיון וריאליה לשלמות כוללת אחת. אולם ההתנסות הלאומית היהודית, שבמרכזה הדה-טריטוריאליזציה, קטועה ומפוררת לרסיסים: "חתיכות צפות, שאינן ניתנות בשום אופן לעשות מהן תמונה ממושכת וכוללת... כי בכל תמונה כוללת מתגלה איזה שקר הכרחי... אמת-המציאות היותר עצמית, היותר חיונית, היא דוקא בתמונות הקטנות, הניתנות קרעים-קרעים, נטפים-נטפים, מן החיים".¹⁵ משום שאמנות חיובית ומחייבת כמו זו של הרומן יכולה לצמוח רק מתוך חיים לאומיים-טריטוריאליים יציבים ומתמידים, יצירה מקיפה ושלמה תסלף את המציאות של החיים היהודיים ותבגוד בה. בעקבות חבר, אני מבקש להצביע על הממד האוטופי של עמדה זו. לדידו של ברנר, על הספרות העברית לייצג את המציאות הלאומית מתוך המתח בין המצוי לרצוי. הוא עומד על המחויבות המוסרית-פוליטית של הספרות העברית לייצג את מציאות ההווה הלקויה והחסרה מחד גיסא, ואת האידיאלים האוטופיים שיובילו לשינויה של מציאות זו מאידך גיסא. בהצביעו על חוסר התואם בין המציאות לבין הייצוג הספרותי שלה, הטקסט הספרותי מדגיש את הפערים בהווה וכך מכוון את התשוקה האוטופית להגשמתו של האידיאל — תשוקה לביסוסם של תואם ומלאות אסתטיים ופוליטיים כאחד (חבר 2007, 332). ברנר

15 ברנר תשל"ח-תשמ"ה, כרך ג, 411; ראו גם פרוש תשנ"ב, 301-304.

מבקר את הניסיון לאמץ צורות אסתטיות אינטגרטיביות ושלמות אל תוך הספרות העברית, משום שצורות כאלה מוחקות את המרחק בין המציאות לבין ייצוגיה הספרותיים. במיוחד, כפי שכבר ציינתי, הן מסתירות ומדחיקות את המהות הפרגמטרית של ההתנסות היהודית בת הזמן, שיכולה להוליד רק תמונות קטנות, קרעים, נטפים. כשהקורא עומד מול צורות כאלה, השאיפה האוטופית לצורות פוליטיות ואסתטיות שלמות ומקיפות — שאיפה הנולדת מתוך חיים לאומיים חסרים — נותרת לא מובנת. ברנר דוחה אפוא צורות כאלה בספרות העברית וקורא לאסתטיקה שתשקף נאמנה את המציאות הפגומה והבלתי מספקת.

וכך פותח ברנר את מאמרו "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו":

האם זוכר אתה, חביבי, ממה שנדברנו כמה פעמים על-דבר מקומו של הישוב הארץ-ישראלי הנוכחי בספרותנו היפה? — אני מחזיק בדעתי: אני, שבעיקר איני ז'אנריסט, אני, שבכלל איני בא מעולם לספר, אלא להביע, כפי יכלתי ובכל האמצעים שברשותי, ה"מותרים" וש"אינם מותרים", את הלך-רוחי ואת וידויי-נפשי — אני, כמדומני, יכול להתיחס לשאלה ספרותית זו של הז'אנר הארץ-ישראלי כאיש מן הצד. והנני מודה לפניך: כמה פעמים, כשאני שומע סופר אחד מחבריני אומר לשני: "יצירתך החדשה היא מחיי-ארץ-ישראל?", מתעוררת איזו הרגשה מלגלת בתוכי: כאילו הכתיבה זהו איזה דבר חיצוני, כביכול, וכותבים "מחיי-היהודים בלודז'", "מחיי בני גליציה", "מחיי הקראים", "מחיי הספרדים", "מחיי-ארץ-ישראל", מחיי בני פתח-תקוה... ולא דבר פנימי, גילוי החיים הפנימיים והמהות שלהם בתוך יחסי וגוני זמן ידוע וסכיכה ידועה (ברנר תשל"ח-תשמ"ה, כרך ג, 569, ההדגשה במקור).

ברנר מבחין אפוא בין שני סוגי ספרות, אולם העיקרון המנחה אותו כאן אינו החלוקה בין ארץ-ישראל לבין מה שמחוץ לה, כפי שאפשר היה לצפות לנוכח העובדה שהוא מנסה לתאר צורה ספרותית המוגדרת מתוך יחסיה לטריטוריה מסוימת, כלומר לארץ-ישראל. תחת זאת, העיקרון המנחה הוא החלוקה בין הקיום האנושי האקראי לבין האידיאל ההומניסטי האוניברסלי. ספרות הקיום האקראי מוגדרת על ידי נקודות הציון הגיאוגרפיות שלה — ארץ-ישראל, לודז' או גליציה. היא מספרת על מושאיה מבחוץ ובוחנת אותם כדוגמאות של קיום חברתי-טריטוריאלי. אל מול ספרות זו מעמיד ברנר את מה שברינקר (תש"ן, 64) כינה בהקשר לסיפורים ולרומנים שלו "הרטוריקה של הכנות": "אני, שבעיקר איני ז'אנריסט, אני, שבכלל איני בא מעולם לספר, אלא להביע, כפי יכלתי ובכל האמצעים שברשותי, ה'מותרים' וש'אינם מותרים', את הלך-רוחי ואת וידויי-נפשי". כלומר הרטוריקה של הכנות והדגשת העמדה הסובייקטיבית מרכזיות לא רק לסיפורת של ברנר, אלא אף לביקורת שלו. הן מאפשרות לו לטעון שהוא משוחרר מהמגבלות הטריטוראליות של הז'אנר ועל כן הוא יכול לבחון אותו מבחוץ ולהעמיד מולו דגם של ספרות אקס-טריטוריאלית. ספרות כזו חושפת את החיים הפנימיים של מושאיה גם כשהיא נוטעת אותם בהקשר היסטורי-גיאוגרפי מסוים ומובחן. ברנר טוען למעשה כי הספרות יכולה לייצג באופן אותנטי את מושאיה ואת סביבתם החברתית-גיאוגרפית רק מתוך עמדה אקס-טריטוריאלית כזו.

אף שסופרי הז'אנר נסמכים בסיפוריהם על דמויות ועל אירועים אמיתיים, שאפשר לזהותם, סיפורת זו שקרית יותר לטענתו מסיפורת הכודה את דמויותיה ואת אירועיה. זאת משום שכדי ליצור סיפורת אותנטית יש להכפיף את הדמויות ואת האירועים ללוגיקה האסתטית שהיצירה הבדיונית דורשת, ואילו סופרי הז'אנר משבצים את הדמויות ואת האירועים שהם שואבים מהמציאות בהתאם ללוגיקה הלוקחה מהמציאות עצמה, ובכך בוגדים בעקרון האוטונומיה האסתטית — העיקרון שאין למוד את היצירה הבדיונית לפי התאמתה לדמויות ולאירועים אמיתיים. הסיפורת של הז'אנר חותרת, אם כן, תחת הניסיון לבסס בארץ-ישראל אסתטיקה אותנטית.¹⁶ לא יפלא אפוא שסופרי הז'אנר מצליחים ליצור רק צורות ספרותיות מינוריות כגון רישומים, זיכרונות ורפורטז'ות עיתונאיות.

שורש הבעיה, טוען ברנר, מצוי בתשוקתם של סופרי הז'אנר לחקות את התרבות האירופית מחד גיסא, ולהתעלות מעל ההיעדר המגדיר את החיים הלאומיים היהודיים בארץ-ישראל מאידך גיסא. לשם כך הם יוצקים את החומרים המקומיים לתוך צורות אירופיות ספרותיות מוכרות ומנכסים טיפוסים ומצבים מז'אנרים אירופיים מקבילים. כפי שהראה אריאל הירשפלד (2000, 77), ברנר יוצא בדברים אלה נגד ההנחה ש"גורל האדם מוסבר על ידי הטבע שהקיף את ילדותו וחייו מקיימים זיקה של נביעה עם הנוף האופף אותו". כנציגיה של חברת מהגרים שעקרו עצמם ממקומם ומנוף ילדותם והיגרו לארץ שבה הרגישו רבים מהם זרים ומנוכרים, הסופרים העבריים הם "בני-בלי-בית" — כפי שברנר מתאר אותם במאמרו על לחובר (ברנר תשל"ח-תשמ"ה, כרך ג, 412) — ועל כן אין הם יכולים להסתמך על הקשר בין האדם ל"נוף מולדתו" בבואם לתאר את מציאות החיים היהודיים בארץ-ישראל. אל מול השפעתה המטעה של תפיסת היסוד של הספרות האירופית,

ברנר קורא ליצירת צורות וז'אנרים ספרותיים לא אירופיים, כלומר יהודיים-לאומיים.¹⁷ ברנר מוסיף ומאשים את סופרי הז'אנר ביצירת "אילוזה", כי ארץ-ישראל היא כבר מדינה יהודית קטנה ושכל מה שיש ביבשה הגדולה יש ביתרון-יופי בים קטן ונחמד זה" (שם, 572). טעותם של סופרי הז'אנר היא אפוא טעות גיאוגרפית. בסיפוריהם הם משכפלים למעשה את המסורת הכרטוגרפית האירופית של ארץ-ישראל, השמה את אירופה ואת ארץ-ישראל על מישור אחד וקובעת את ארץ-ישראל כמקום משכנו של האידיאל האירופי-נוצרי. המפה המצוירת כך מוחקת למעשה את המרחק שאינו ניתן לגישור בין אירופה לארץ-ישראל.

הז'אנר, אם כן, מסמן אתר של רמייה ושקר, המסלף את מציאות החיים הלאומיים במסווה של בדין ריאליסטי. הרמייה שבז'אנר אינה נעוצה בתוכנו — שכן זה שאוב מן ה"חיים" — אלא בצורתו, בכך שהוא מטשטש את ההבחנות בין מציאות לבדין, בין

¹⁶ לדין באסתטיקה החלופית שכבר מפתח, ראו ברינקר תש"ן, 218–219; פרוש תשנ"ב, 325; Hazak-Lowy 2003.

¹⁷ נדמה שדברים אלה משקפים את עמדתו הכללית של ברנר לגבי תפקידה של תרבות אירופה בחיים הלאומיים היהודיים. בנושא זה, ראו פרוש תשנ"ב, 275–276.

אמת לשקר, בין תוכן לצורה, בין אסתטיקה לאידיאולוגיה, ובסופו של דבר גם בין אירופה לארץ-ישראל, בין חיי גלות לחיי מולדת. הסכנה הטמונה בז'אנר אינה רק ספרותית, כי אם גם פוליטית: הצורה הספרותית של הז'אנר מתורגמת מיד למונחים פוליטיים, והלכידות, העקביות והיופי של הז'אנר כצורה ספרותית נקראים כלכידות וכעקביות פוליטיות – אלה של המדינה היהודית האוטופית. אשליה ספרותית זו חותרת תחת הפעילות המוסרית, הפוליטית והביקורתית שמטרתה להגשים את האידיאלים הלאומיים. כשופרי הז'אנר ממחזים ביצירותיהם את הגשמתה של התשוקה הלאומית ברמה האסתטית, הם יוצרים פוליטיקה משלה התופסת את מקומו של המאמץ הפוליטי האמיתי. כך, סיפוריהם מציבים חץ בין הקוראים לבין הגשמה מוסרית אותנטית של המטרות הלאומיות.

לעומת הז'אנר מעמיד ברנר את הרומן שלו מכאן ומכאן:

פרטנסיות על פסיכולוגיה, אם אפשר לומר כך, אין לי באותה מחברת, אבל הנה לשלמות הלך-הנפש הפרטי, אשר אני מביע שם על פי דרכי, ובכל האמצעים שביכולתי, לא נמנעתי מהביע בדפים אחדים גם את הבוז אשר בלבי לעתונות הארץ-ישראלית, ש"יסודה": דלות חמרית ורוחנית, חוסר עניינים ממשיים וסביבה של שנווררות. תאמר, כדרכך להמליץ טוב על כל דבר, שאין, למצער, בעתונות זו אותה השארלאטאניות המרוכה שבעתונות הצהובה האירופית – זו מכת-העולם. צדקת. אבל אם גם כך, הרי תחת זאת אין בה גם כשרון-המעשה וגודל-ההשפעה של זו החוטאת והנשכרת, של זו המיועדת למאות אלפי קוראים. ואם זו האחרונה מעוררת בלבנו ובלב כל איש ישר באמת שנאה וכאב, הנה העתונות שלנו הארץ-ישראלית, החוטאת ואינה נשכרת, המיועדת לעשרות, לכל היותר למאות קוראים, וכולה סמל-הדלדול, אינה יכולה להעיר, כמוכן, אלא מה שהבעתי: – סלח לי על ביטויי – צחוק חמוץ. ואם תשאלני: הלא ידעתי, שיש לנו בארץ-ישראל גם העתון, או יותר נכון, הז'ורנאל, שכולנו עובדים בו בכוחותינו המועטים כל ימי מגורינו פה ושעם כל צדדיו השליליים המוכרחים, נושא הוא דגל האמת המציאותית, כפי שהוא מבין אותה, ועליו סבל הגורל העממי (אתה, כמדומה, אמרת עליו פעם: "עתון היוצא בהרבה עוצב ציוני"?...) כן ידעתי, ידעתי; ואולם האם ידיעת היוצא מן הכלל יש בה בכדי למנוע מתאר את הכלל? ואני הרי לא נתכוונתי אפילו לתאר את הכלל (כי כל עתוני הארץ, כל אחד ואחד כשהוא לעצמו, אינם מתאימים לזה שתיארת), אלא, כפי יכלתי וכפי השגתי, את האטמוספירה, ובעיקר, איך היה צריך להרגיש עצמו באטמוספירה שכזו, השקרנית, הריקנית והשופעת אך "טוב", אותו בעל-הרשימות הזר והמגוחך, שחשך עליו עולמו הרע... (ברנר תרע"א, 576–577).

ברנר מיקם אפוא את הפואטיקה שלו במסגרת מלחמת החורמה שניהל באותה עת נגד העיתונות הצהובה בעברית וביידיש.¹⁸ אין באפשרותי להרחיב כאן על הקשר בין מאבק

¹⁸ ראו למשל התקפותיו הארסיות של ברנר על העיתון החירות של אלמליח, עזריאל ובן-עטר ועל עיתוניו של בן-יהודה (ברנר תשל"ח-תשמ"ה, כרך ג, 354–359, 473–375). אולם נדמה לי שיש להיזהר באימוץ דבריו של ברנר כאן. כך, בניגוד לטענה השגורה, הנסמכת בין היתר על התבטאויותיו

זה לפואטיקה שלו. אני מבקש רק להצביע בקצרה על הקשר בין העיתון בכלל לבין תפיסת המרחב הלאומי. בנדיקט אנדרסון כבר הצביע על התפקיד המרכזי שממלאת הופעתו של העיתון בעיצוב "דקדוק חדש של ייצוג", המשמש "תנאי מקדים לדמיון האומה" (Anderson, 1998, 121). הוא קושר בין דמיון הקהילה לדמיון המרחב וטוען שביסוסו של קהל קוראי העיתונים הוא השלב המרכזי בדמיונה של קהילה אוטונומית, המסמנת בפריסתה את גבולות המרחב הלאומי (אנדרסון [1991] 1999, 53–68). גם ברנר קושר בדבריו את תפוצת העיתונות לדמיון האומה והמרחב שלה. אולם כשמשווים בין דבריו לטיעונו של אנדרסון עולים שני הבדלים עקרוניים: הראשון, אנדרסון מניח שהתפוצה העצומה של העיתונות יוצרת מרחב של קהילה מדומיינת שחבריה אינם מכירים זה את זה, אך קשורים זה לזה בכל זאת בקוראם אותו העיתון בזמן אחד. ברנר, לעומתו, מדגיש את כישלונה של העיתונות העברית לבסס לעצמה קהל קוראים רחב. כישלון זה משפיע גם על האופן שבו נקראת הספרות העברית: חוסר היכולת של קהל הקוראים של מכאן ומכאן להבין את הרומן נובע בדיוק מכך שקהל זה אינו מכונן קהילה מדומיינת אלא קהילה נוכחת, כלומר קהילה שחבריה, המונים מאות ספורות בלבד, מכירים זה את זה. ההבדל השני הוא שאנדרסון מניח שעיתונות ההמונים מייצרת סדר של ייצוג העולם בכלל ושל הטריטוריה הלאומית בפרט, וסדר ייצוג זה מייצר בתורו רגש המאגד את הקוראים; ברנר, לעומתו, חש מנוכר מסדר הייצוג של עיתונות ההמונים היהודית.

למעשה, ברנר יוצא נגד הדקדוק של הייצוג בעיתונות העברית, משום שזה מסתיר את היסודות הרעועים השמים לאל את הניסיונות לכונן קהילה לאומית אותנטית. כדי לחשוף את הפער בין סדר הייצוג לבין תנאי החיים הממשיים בארץ-ישראל, ברנר מתמקד במתח בין האטמוספירה, "השקרנית, הריקנית והשופעת", לבין חווייתו של הפרט. בהדגישו את החוויה הפרטית אין זה מפתיע שהוא משתמש במאמרו ברטוריקה של "מכתב פרטי".

ואכן, הרטוריקה של "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" מתמקדת בסדרה של מחוות אפיסטולריות. כותרת המשנה של המאמר במקורו, "ממכתבים פרטיים" (ולא "ממכתב פרטי" כפי שמופיע במהדורת הכתבים), קובעת שיש לקוראו כחלק מחליפת מכתבים פרטית ואישית, לא פומבית (ברנר 1911). המשפט הראשון של המאמר — "האם זוכר אתה, חביבי...?" — מממש קביעה זו ומבסס טון חופשי, המוציא את המאמר מכלל הז'אנרים הרשמיים. בה בעת מחוות אפיסטולריות אלה מצביעות על הבדיון העומד בבסיסו של מאמר

של ברנר בנושא, טוען מוטי ניגר (טרם פורסם) שכבר בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה הפכה ארץ-ישראל למרכז תרבותי עברי חשוב. לראיה הוא מביא בין היתר את התפוצה הגדלה של עיתוני ארץ-ישראל, שבתקופה זו כבר הגיעה לאלפים. העיתון הנפוץ ביותר באותה עת היה החירות, שהפך ב-1912 לעיתון יומי והגיע לתפוצה של 2,000 עותקים (בצלאל תשמ"ט). עיתוניו של בן-יהודה החלו להופיע כעיתונים יומיים ב-1909 והגיעו לתפוצה של 1,200 עותקים (אלידע 1992; נאור תשס"ה, 27). ואפילו הפועל הצעיר, העיתון שבו פרסם ברנר, הגיע ב-1910 לתפוצה של 1,300 עותקים בארץ-ישראל ומחוצה לה (שפירא תשכ"ז, 226–276).

הביקורת: האין התכתבות זו בדיון והאין הנמען דמות מומצאת? ואם כך הוא, האם אין לפנינו מעשה ספרותי-בדיוני ולא דווקא מאמר ביקורת נוסף משל ברנר? במהלך המאמר ברנר מאפיין את כל עבודתו כסדרה של מכתבים: *מכתבים*, פשוט, אני כותב לחברי הקרובים על חיי אדם שכמותי מאז ועל רגשותיו (בשנים האחרונות: בארץ-יהודה). היפלא, איפוא, בעיניך, אם אותו המכתב הארוך, שהדפסתי לפני חדשים אחדים, העירני, או יותר נכון, הכריחני לכתוב עוד גם מכתב קטן? (ברנר תשל"ג-תשמ"ה, כרך ג: 573-574).

ברנר מציג לקוראיו סדרת מכתבים הכוללת את מכתביו הפרטיים, הרומנים, הסיפורים ומאמרי הביקורת שלו. בהעידו על יצירתו שהיא בגדר מכתבים פרטיים שנתפרסמו, נדמה שהוא מבקש מקהל קוראיו לראות בטקסטים שלו אירוע ציבורי, החורג מגדרו של הפרט, אבל גם דיבור פרטי שאינו נתון למרותם של החוקים המסדירים את הדיבור בפרהסיה (ובמקרה זה, למרותם של החוקים העוסקים בלשון הרע במיוחד).¹⁹ הפרסום המכוון של טקסטים, המצהירים על עצמם שהם איגרות פרטיות, לא רק מטשטש את הגבולות בין הפרטי לציבורי, אלא אף חותר תחת יכולתנו להבחין ביניהם. מיכאל גלזמן כבר העיר בצדק על התנודדותה של הפואטיקה של ברנר בין שני הקטבים של הציבורי והפרטי, "בין מחויבות אידיאולוגית לצינונות מחד גיסא לבין ההתעקשות על שמירת האוטונומיה של האמן מאידך גיסא" (Gluzman 2003, 7). גלזמן ממקם כל אחד מן הקטבים בשני רגעים שונים: את הראשון במכתב פרטי מ-1900 לאורי ניסן גנסיין, ואת השני במאמר שבו אנו עוסקים. אני מבקש לצעוד צעד נוסף ולטעון ששני הקטבים מתקיימים בעת ובעונה אחת בפואטיקה ובביקורת של ברנר, ושההכרה בקיומם הבו זמני חיונית להבנת המהלך הביקורתי שלו.

תנודה זו בין בדיון ללא בדיון, בין הפרטי לציבורי, בין הפרטיקולרי לאוניברסלי, מערערת למעשה את ההבחנות שברנר נסמך עליהן בביקורתו. ההבחנה המרכזית ב"ז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" — בין מכאן ומכאן לבין הסיפורת של הז'אנר — היא דוגמה טובה לכך. כשהרטוריקה האפיסטולרית של המאמר מערערת את ההבחנות הז'אנריות בין מכתביו, מאמריו וסיפוריו, היא גם מערערת מניה וביה את ההבחנה בין הטקסטים שהוא מייצר לטקסטים של סופרי הז'אנר. כמכתבים, הטקסטים שלו שייכים לאותה סדרה של צורות ספרותיות מינוריות — שאינן באמת סיפורת אותנטית משום שהן נסמכות על המציאות — של רישומים, זיכרונות ורפורטז'ות, סדרה שאותה ברנר מזהה עם הז'אנר. בעודו מאשים את סופרי הז'אנר שהם מציגים חוויות אישיות פרטיקולריות המעוגנות בטריטוריה מסוימת והנסמכות על אסתטיקה המשועבדת ללוגיקה חוץ-ספרותית, הרי הרטוריקה האפיסטולרית של המאמר, התעקשותו שהוא עצמו מספר רק על חיי אדם שכמותו ("בשנים האחרונות:

¹⁹ כבר ב-1913 העיר שלמה צמח על האופן שבו ברנר הופך את סיפוריו לאירוע ציבורי (צמח תרע"ג, 469; ראו גם Brinker 1983, 14), אולם כאן אני מבקש להצביע דווקא על האופן הכפול של הסיפור כאירוע: ציבורי ופרטי כאחד.

בארץ-יהודה", חותרת תחת עמדתו המוצהרת שמכתביו הם למעשה אנטי-ז'אנר — ציבורי, אקס-טריטוריאלי, אוניברסלי ואוטונומי.

כנגד הז'אנר — המאמץ את הכרטוגרפיה האירופית, העומדת על האחדות האלגורית של אירופה וארץ-ישראל ועל הדחיקת מציאות ההווה בארץ-ישראל למען תהילת העבר והעתיד — ברנר מבקש לסמן מפה חלופית של הספרות העברית כספרות לאומית. כנגד טשטוש המרחק הז'אנרי בין אירופה לארץ-ישראל, ברנר מאמץ רטוריקה אפיסטולרית המסמנת מרחק ומרווח בין מועץ לנמען, במטרה להגדיר גבולות חדשים לתרבות הלאומית היהודית. אולם רטוריקה זו מתירה גם כוחות מנוגדים המאיימים לקרוע לחלוטין את המרחב התחום בגבולות אלה. הצטלכותם של כיוונים מנוגדים אלה במאמר קוראת תיגר על האלגוריה כפיגורה הלאומית העיקרית, וחושפת פער בין ההגדרות הרגילות של ספרות לאומית לבין הגדרתה אצל ברנר. כדי לבחון נושאים אלה ביתר הרחבה, אפנה עתה אל הדיון בספרות מז'ורית, בספרות מינורית ובאלגוריה בהקשר הלאומי.

תיאוריה

הקשר בין ביקורת הספרות לבין תפיסת המרחב אינו מופרך כפי שהוא עלול להיראות במבט ראשון. למעשה, המפה הגיאוגרפית של העולם מוסיפה לעצב את הדמיון הביקורתי בן זמננו, כפי שמעידות עבודותיהם של דיוויד לוי ופרדריק גיימסון. עיון מפורט בגישות שחוקרים אלה מציגים חורג ממסגרת הדיון בברנר. אבקש רק לבחון את המפה העומדת במרכז טיעוניהם כדי לחדד את עמדותיו של ברנר מחד גיסא, ולהצביע על המגבלות של האלגוריה הכרטוגרפית המעצבת את הדגמים התיאורטיים של החוקרים מאידך גיסא. מהלך זה עשוי להתוות גישה חדשה להבנת מהותם של הספרות העברית הלאומית ושל הקאנון העברי הלאומי.

עבודתו של דיוויד לוי חשוכה ביותר בהקשר זה, משום שבעבור חוקרים מרכזיים של הספרות העברית היא מתווכת את המושגים של המז'ורי והמינורי ומקשרת אותם ליצירת הספרות והקאנון הלאומיים.²⁰ בעקבות דיונים של ז'יל דלז ופליקס גואטרי (2005) בקפקא, לוי בוחן את יצירתה של ספֶרה לאומית ואת ביסוסה של ספרות לאומית במונחים של ניגוד בין ספרות מז'ורית לספרות מינורית. במאמרו "ארנולד, פרגוסון, שילר: תרבות אסתטית והפוליטיקה של האסתטיקה" (Lloyd 1986), לוי בוחן את תפיסתו של מתיו ארנולד את התרבות האסתטית שבמרכזה — כך לוי — הספרות המז'ורית. הוא מאמץ את תפיסתו של ארנולד לגבי תפקידה של האסתטיקה המז'ורית רק כדי לתקוף אותה ולהציב מולה את הספרות המינורית. התרבות האסתטית, טוען לוי, נוצרה מתוך הדרישה להגן

²⁰ לענייננו חשוב לציין שלמרות הביקורת החריפה (והמוצדקת לטעמי) שנמתחה על לוי מצד חוקרים כגון חנה קרונפלד ומיכאל גלזמן, הם עדיין מאמצים את הפרדיגמה של הספרות המינורית כספרות חתרנית ואת תפיסתו של לוי לגבי מהותה של התרבות האסתטית המז'ורית. ראו לדוגמה Kronfeld 1996, הקדמה; Gluzman 2003, הקדמה ופרק 3.

על השלמות הטריטוריאלית של האיים הבריטיים כיחידה לאומית אחת מפני הדרישות הבדלניות של ויילס, ויותר מכך, של אירלנד. כלומר היא הטילה את השאיפה לשלמות טריטוריאלית על שדה הספרות. מטרתה היא לייצר זהות אוניברסלית של האדם, זהות המתעלה מעל הגורמים הכלכליים או הפוליטיים הקובעים את סביבתו החברתית-הלאומית. בכך היא מנוגדת לספרה החברתית-היסטורית, המתאפיינת בעימותים ובמאבקים אתניים, מעמדיים ותרבותיים. היא מנטרלת את העימותים ואת המאבקים האלה ובכך מאפשרת התקדמות מוסרית של הפרט ושל הקולקטיב לקראת קיום הרמוני יותר ויותר. ההתעלות מעל ההבדלים והשוני אינה תוצאה של ביטולם, אלא של השלמה ופיוס בין הניגודים. לדידו של ארנולד (עמדה שלוויד מאמץ למעשה), הספרות המזוורתית — אכן הפינה של התרבות האסתטית — היא הביטוי הטהור ביותר של הלאום. לא זו בלבד שהיא ממחיזה את ההשלמה הרגעית בין הניגודים המאיימים לקרוע ולפורר את הלאום, היא גם מצביעה על השאיפה להגשים בהשפעתה הרמונית קבועה בספרה הפוליטית של מדינת הלאום.

בספרו *לאומיות וספרות מינורית* (Lloyd 1987), לויד מציב את הספרות המינורית לעומת הספרות המזוורתית של הקאנון. על היצירה המזוורתית, הוא טוען, "להיות מכוונת באופן כלשהו אל הייצור של זהות אתית אוטונומית בעבור הסובייקט... בד בבד עולה הדרישה שהיצירה עצמה תהא אוטונומית, גם עצמאית וגם מקורית" (שם, 19). היצירה המזוורתית מתיימרת לייצג את הטבע האנושי האוניברסלי. באמצעות ייצוג האוניברסליות היא מבססת את מעמדה כחסרת פניות, כלומר כמתעלה מעל הבדלים של גזע, מעמד ופוליטיקה מחד גיסא, ואת זכותה לייצג את האינטרסים של הסובייקט הפרטי באשר הוא מאידך גיסא. היצירה המינורית, לעומת זאת, "דבקה בגישה ביקורתית שלילית" (שם, 25) ו"מסרבת לייצג את הגשמתה של הסובייקטיביות האוטונומית, שהיא מטרתו הסופית של הסיפור המזוורתי" (שם, 22). לויד משתמש בהבחנה זו כדי לבחון את המתחים המבנים את הספרות האירית הלאומית. זו נעה בין השאיפה לבסס את עצמה כספרות מזוורתית ולהסתפח בכך אל הקאנון האנגלי — המבנה את התרבות האסתטית של הכובש הקולוניאלי באירלנד — לבין היותה ספרות מינורית, ביקורתית. הספרות המינורית, מתוך ניסיונה לחתור תחת היומרה האוניברסלית של הספרות המזוורתית, מוצאת עצמה מנוכרת מן המאבק נגד השלטון הקולוניאלי, מאבק הנסמך על טענות אוניברסליות. המקרה האירי — טריטוריה אירופית תחת שלטון קולוניאלי — מערער את התפיסה של אירופה כממשות מונוליתית ומדגיש את המתח הקולוניאלי בין מרכז לשוליים ובין כובש לנכבש בתוך אירופה עצמה. למרות זאת, בשעה שלוויד מדגיש את הניגוד הקטגורי בין המזוורי למינורי הוא מייצר מהלך כרטוגרפי מהותני המציב מפה מקוטבת בין מרכז לשוליים, בין אירופה למושבותיה, בין לונדון לדבלין, מהלך שאינו מכיר במיקומי ביניים.²¹

²¹ שאלה אחרת היא אם הדיון של דלז וגואטרי במזוורי ובמינורי, שעליו נסמך לויד, נכשל בכשלים דומים, אולם זו שאלה הראויה לדיון נפרד. ראו דלז וגואטרי 2005; Deleuze and Guattari 1987.

בחינה של "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" לאור דיונו של לוי בספרות האירית חושפת את מורכבות הטיעון של ברנר. מצד אחד ברנר מבקש להצביע על חוסר הרציפות בין ארץ-ישראל לאירופה, בדומה למהלך של לוי לגבי המקרה האירי, ומצד אחר הוא דוחה את הניגוד שעליו נשענת ההבחנה בין ספרות מינורית לספרות מז'ורית, ניגוד מרכזי לטיעונו של לוי. כפי שניסיתי להראות, המתח בין הסמנטיקה לרטוריקה של "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" מונע מאתנו לקבע את הפואטיקה של ברנר באחד משני הקטבים של המז'ורי או המינורי. אם ברנר מקבל לכאורה את הדרישה האוניברסלית של הספרות המז'ורית, כלומר את הדרישה לייצג את הגשמתה של סובייקטיביות אוטונומית, הנה הרטוריקה הביקורתית של "הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" והערעור על האוטונומיה של יצירתו רומזים לכך שיש למקם את הפואטיקה שלו קרוב יותר לקוטב המינורי. האישוש והחתירה בו בזמן תחת הערכים האוניברסליים של היצירה הספרותית, כמו גם האישוש והחתירה תחת האוטונומיה שלה, מערערים את הדיכוטומיה בין הספרות המז'ורית למינורית. בסיכומו של דבר ההתנדנדות בין הפרטי לציבורי, המרכזית כל כך למאמרו של ברנר, משמעה גם התנדנדות בין המז'ורי למינורי. היא מסגירה את הסתייגותו של ברנר מקביעת המשמעות המוסרית-פוליטית של סיפוריו בדיוק ברגע שהוא נדרש לעשות כן, ואת ההיסוס לקרוא אותם במונחים לאומיים ברגע שהוא מציג אותם כסיפורת לאומית אותנטית.

דברים אלה יכולים להאיר באור חדש את האופן שבו אנו מבינים את משמעותו של הקאנון הלאומי. תפקידו של הקאנון הלאומי לגבש את זהותה של הקהילה הלאומית. ואכן, כפי שנאמר לעיל, לוי סבור כי על הקאנון הלאומי לייצר את ההשלמה בין הפרט לכלל, בין האינטרס הפרטי לאינטרס הלאומי. אולם לברנר תפיסה הפוכה של יחס הייצוג בין הספרות למציאות הלאומית והוא דוחה את הספרות המייצגת השלמה כזו. לדידו, תפקידה של הספרות האותנטית אינו לגבור על האנטגוניזם בין זהותו של הפרט לדרישותיו של הקולקטיב הלאומי, אלא להפך: להדגיש את חוסר התואם האסתטי בין הפרט לכלל, המביא להתפוררותו של הפרט. רק ייצוג של ניגוד ושל פירוק בשדה האסתטי יכול לאפשר פעולה מוסרית אותנטית חוץ-ספרותית במישור הפוליטי-חברתי.

עמדה זו מביאה את ברנר גם לדחות את הפרקטיקה הפרשנית האלגורית מהסוג הבא לידי ביטוי בעבודתו של פרדריק ג'יימסון למשל. במאמרו "ספרות העולם השלישי בעידן של קפיטליזם רב-לאומי" (Jameson 1986), ג'יימסון מאמץ את ההבחנות של דלז וגואטרי לגבי הספרות המז'ורית והמינורית בניסיון למפות את היחסים בין הפרקטיקות האקדמיות ב"עולם הראשון" לבין התוצר התרבותי של חברות "העולם השלישי".²² ג'יימסון טוען שהקושי של האקדמיה בעולם הראשון להעריך נכוחה את את תרבות העולם השלישי

²² מאמרו של ג'יימסון עורר ויכוח סוער, שבמהלכו הוטחה בו ביקורת קשה. מאמר הביקורת הידוע ביותר, כך נראה, הוא מאמרו של אייג'ז אחמד (Ahmad 1987); ראו גם תגובתו של ג'יימסון, Jameson (1987). לסקירה של הוויכוח ולהערכה מחודשת של האלגוריה הלאומית, ראו בין היתר Sprinker (1993; Szeman 2001; Buchanan 2003).

נובע מיחסה של התרבות לפוליטיקה (ושל הפוליטיקה לתרבות) בחברות העולם השלישי, יחס העומד בניגוד מוחלט לזה השורר בעולם הראשון. הוא טוען שהתרבות בעולם הראשון נוצרת מתוך "הקרע הרדיקלי בין הפרטי לציבורי, בין הפואטי לפוליטי, בין ממלכת המיניות והלא מודע לזו של עולם המעמדות והכלכלה" (שם, 69). לעומת זאת, הטקסטים של חברות פוסטקולוניאליות "מטילים בהכרח ממד פוליטי בצורתה של האלגוריה הלאומית: סיפור גורלו של האינדיבידואל הפרטי הוא תמיד אלגוריה לסיטואציה הערוכה לקרב של התרבות הציבורית ושל החברה בעולם השלישי" (שם, 69, ההדגשה במקור). הדיון של גיימסון מעלה אפוא שאלות דומות לאלה הנובעות גם מן הכרטוגרפיה המודרנית: כיצד אפשר להחיל את אמות המידה של העולם הראשון על העולם השלישי? כמו האלגוריה הכרטוגרפית של המאה ה-19, האלגוריה הלאומית מאפשרת לגיימסון להתעלות מעל הקרע בין "מזרח" ל"מערב" ובין "צפון" ל"דרום" ולאשר מחדש את אחדותו (האינטלקטואלית) של העולם. מרבית המבקרים קושרים את מושג האלגוריה אצל גיימסון לספרו משלים של מתקפה (Jameson 1979), אולם הדיון בספרו הלא מודע הפוליטי (Jameson 1981) חשוב לא פחות. נקודת המוצא של גיימסון בספר זה היא

הפער המושגי [בספרות האמריקנית והאירופית] בין הציבורי לפרטי, בין החברתי לפסיכולוגי או בין הפוליטי לפואטי, בין ההיסטוריה או החברה לבין ה"אינדיבידואל"... [פער זה] מטיל מום בקיומנו כסובייקטים אינדיבידואלים ומשתק את מחשבותינו על זמן ועל שינוי באותה ודאות שהוא מנכר אותנו מן הלשון שלנו עצמה (שם, 20).

גיימסון פונה אל האלגוריה כדי לגשר בין שני צדי המשוואה. בהסתמכו על הפרקטיקה הפרשנית הנוצרית של ימי הביניים הוא מגדיר את האלגוריה כ"סדרה של אירועים או טקסטים ופריטים היסטוריים משוכתבת במונחים של עלילה עמוקה יותר, יסודית ומהותית יותר, [במונחים] של עלילת-על סמויה" (שם, 28). עלילות-על אלגוריות כאלה "חרתו עצמן בטקסטים כמו גם בחשיבתנו על טקסטים אלה" (שם, 34).

במונחיו של גיימסון, דומה שב"ז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו" ברנר מגן על עצמו בפני ההאשמות הסותרות, שהסיפורת שלו אלגורית ולא אלגורית בעת ובעונה אחת. הקוראים ראו במכאן ומכאן אלגוריה שהבדיון שלה אינו מסתיר לא את הרפרנטים ה"אמיתיים" שלה ולא את יומרתה לבחון את החיים הלאומיים בארץ-ישראל דרך הדמויות והאירועים הבדיוניים. בה בעת הם האשימו את ברנר בכך שלא תפס נכוחה את מהותה של המציאות בכלל ושל החיים הלאומיים בארץ-ישראל בפרט, וטענו שהרומן שלו מבטא רק את נשמתו החולה והמדוכאת. הקוראים גינו את הרומן על שהוא משקף את התפיסה הפרטית והמעוותת של הסופר עד כדי כך שהוא מעמיד חיץ בין הפרטי לקולקטיבי. מבחינתו של ברנר, האשמה כפולה זו נובעת מן הקריאה של הספרות העברית באופן בלעדי כאלגוריה לאומית: הספרות מקדדת כביכול דמויות ואירועים אמיתיים וקושרת אותם בעלילה כך שנוצר שיח-על לאומי, לכיד ועקבי. הוא, לעומת זאת, דוחה את האלגוריה משום שהיא יוצרת רושם מסולף של

מיזוג והתלכדות. לטענתו, כאמור לעיל, מצבם הנוכחי של היהודים – בין קיום גלותי בעבר לקיום לאומי-טריטוריאלי בעתיד – והפרגמנטציה של החוויה היהודית מונעים מן הספרות העברית האותנטית לאמץ את הצורה האלגורית.²³ מסיבות דומות נדמה לי שברנר היה דוחה גם את הדגמים האלגוריים של פול דה מאן ושל ולטר בנימין; כאן אוכל להעיר על כך רק בקצרה. במאמרו "הרטוריקה של הזמניות" טוען פול דה מאן כי

שכיחותה של האלגוריה מקבילה תמיד לחשיפתו של גורל זמני אותנטי... האלגוריה מציינת בעיקר מרחק ביחס למקור שלה, ובוותרת על הנוסטלגיה ועל התשוקה להתלכד היא מבססת את הלשון שלה בריק של הבדל זמני זה. בעשותה כן היא מונעת מן האני הזדהות משלה עם הלא אני, שעתה מוכר באופן מלא, אם כי בכאב, כלא אני (de Man 1983, 206–207).

אולם אף שדה מאן קושר בין האלגוריה לאירוניה – הפיגורה שדרכה אפשר להכיר את חוסר האותנטיות של החוויה האנושית – האלגוריה יוצרת גם אשליה: "האלגוריה מופיעה בצורה רציפה היכולה להוליד משך כאשליה של המשכיות, שהיא יודעת שהיא משלה" (שם, 226). ברנר יוצא בדיוק נגד אשליה זו, משום שבעיניו היא מדחיקה את אי-האפשרות למקם על משך אחד יחידות שבמהותן הן חסרות מידה משותפת (שאלה אחרת, שיש עוד לבחון, היא אם ברנר היה מקבל את מושג האירוניה של דה מאן). זאת ועוד, בעבור דה מאן, תקפות הידע של האלגוריה ושל האירוניה מוגבלת לתחום הופעתן: "שני אופנים אלה מוארים (de-mystified) באופן מלא כשהם נותרים בתחום הלשון שלהם, אך הם פגיעים לחלוטין לעיוורון מחודש ברגע שהם עוזבים תחום זה לעולם האמפירי" (שם, 226). ברנר מבקש כמובן לבסס מהלך אחר, שבו אפשר ליישם בספרה הפוליטית את הידע המושג בספרה האסתטי.

נדמה לי שברנר קרוב יותר למושג האלגוריה של ולטר בנימין, אולם גם כאן אבקש לטעון שבסיכומו של דבר ברנר היה דוחה אותו מסיבות דומות לאלה שהעלתי זה עתה. גם אצל בנימין האלגוריה חושפת את טבעו האמיתי של הקיום האנושי, את פניה הצבועות של ההיסטוריה כנוף קמאי מאובן... בכך מתבטא לא רק טבע קיומו של האדם במלואו, אלא גם ההיסטוריות הביוגרפית של הפרט הבודד בדמותו, דמות טבעו החרב "שלאחר הנפילה", מתבטאת במלוא משמעותה כחידה (Benjamin 1974, 343).

על כן, בעבור בנימין, מחזה היגון (Trauerspiel) הגרמני מגלם את ההיסטוריה כחורבה וכך

²³ כמה ממבקריו של גיימסון טוענים שהעובדה שהלאומיות הפוסטקולוניאלית מנציחה דגמים של אלימות, התעללות וניצול הובילה סופרים לנטוש את האלגוריה לטובת דגמים פואטיים אחרים (ראו למשל Franco 1997). בעוד מבקרים אלה מאפיינים את הצעד האנטי-אלגורי כתגובה ללאומיות לאחזק שזו כבר התבססה במדינות הלאום השונות, ברנר דוחה את האלגוריה עוד לפני ביסוסה של קהילייה לאומית יהודית ואפילו, אפשר לטעון, עוד לפני שהשיח הלאומי היהודי הפך לשיח הגמוני.

ממחיז את ההתפוררות הגלומה בה (שם, 353–354). אף שברנר היה חשודאי קרבה לחיזיון זה של התפוררות, דומה שהיה מבקר שני מאפיינים חשובים של האלגוריה הבנימינית. אמנם, על פי בנימין, התבנית האלגורית מביעה את חוסר התואם בין מסמניה למסומניה, כלומר בין עולם החולין (שבו מצויים המסמנים) למישור האלוהי (שאליו מצביעים מסמנים אלה), בין הפרגמנט לשלם ובין מוסכמה למבע (שם, 351). אך בה בעת היא ממחיזה גם את הסינתזה הדיאלקטית בין אנטינומיות אלה, סינתזה שברנר יוצא נגדה. זאת ועוד, בעבור בנימין, האלגוריה מתכוננת בתוך אחדות מרחבית המרוכזת סביב מרכז אחד: "האלגוריה בצורתה המפותחת ביותר... מוליכה עמה חצר [מלכות]; סביב למרכז הפיגורלי... מתקבץ מלוא הסמלים" (שם, 364). אולם ברנר מצביע דווקא על התפוררותו של המרחב הלאומי, הנובעת בדיוק מהיעדרו של מרכז כובד המקבץ סביבו את המסמנים.

ברנר דורש מן הספרות העברית לדחות את אשליית המיזוג וההשלמה בין הפרטי לציבורי, בין האינדיבידואל ללאום. על הספרות לשסע את הרושם המטעה של חילופין והמרה מסודרים בין הפרטי לציבורי ולהדגיש את היעדרו של קנה מידה משותף לחוויה האינדיבידואלית ולחוויה הקולקטיבית. רק אם תהרוס הספרות את החזית המטעה של לכידות ומלאות היא תוכל לפרש נכונה את ההתנסות היהודית הקונקרטי, פרטית כקולקטיבית, של נישול והתפוררות — כלומר של דה־טריטוריאליזציה — העומדת בבסיס החוויה היהודית הלאומית.

כיצד אפשר, אם כן, ליישב בין מקומו המרכזי של ברנר בתרבות העברית הלאומית לבין הדקונסטרוקציה שהוא מציג ב"ז'נר הארץ־ישראלי ואביזריהו"? האם יש להסיק שברנר הוא סופר חתרני, המאמץ את התביעות של הספרות הלאומית רק כדי לקעקע אותן? נדמה לי שהתשובה אחרת: המאמר של ברנר רומז על כך שבמרכזה של התרבות העברית הלאומית אין תשוקה לייצג השלמה ותואם לאומיים, אלא להפך: יש בה תשוקה לייצג חתירה תחת השלמה כזו וערעור עליה. במילים אחרות, הלוגיקה המעצבת את מרכזה של התרבות הלאומית היא אותה לוגיקה המזוהה בדרך כלל עם שוליה של תרבות זו. לוגיקה זו קוראת תיגר על האחדות ועל הלכידות הלאומיות ומאיימת עליהן. בסיכומו של דבר היא מסכנת לא רק את האופן שבו הפרט נטמע בכלל, אלא אף את אחדותו ואת זהותו של הסובייקט הלאומי. יתר על כן, למרות חתרנותו לכאורה של הלך מחשבה זה, דווקא הוא הפך לאחד המובילים בביקורת הספרות העברית הלאומית מאז פרסום מאמרו של ברנר ועד היום. אם אמנם תיאור זה הולם, כי אז יש לבחון מחדש את ההנחות בדבר אופייה של התרבות העברית הלאומית והרטוריקה המבנה אותה — הנחות המציבות את האחדות ואת הלכידות של המרכז מול שוליה המפוררים של המפה הלאומית. במקום זאת, נדמה לי שמרכזה של התרבות העברית הלאומית עצמו קרוע ומפורר — ודווקא בכך טמון סוד כוחו.

ביבליוגרפיה

- אהרונסון, שלמה, תשנ"ג. "... ועל דעת הקהל", אלפיים 6: 69–74.
- אלידע, עוזי, 1992. "עתונות הסנסציה בארץ ישראל בתחילת המאה ה-20", קשר 11: 70–79; קשר 12: 76–85.
- אנדרסון, בנדיקט, [1991] 1999. קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגם דן דאור, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
- בן-אריה, יהושע, 1970. ארץ ישראל במאה הי"ט: גילוייה מחדש, כרטא, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים.
- , תשל"ג. "מפות המדידה הראשונות של ירושלים", ארץ-ישראל י"א: 64–74.
- , תשמ"ו. "ספרות הנוסעים המערביים לארץ-ישראל במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית", קתדרה 40: 159–188.
- , תשנ"א. "לאופייה של הספרות הגיאוגרפית העברית על ארץ-ישראל במאה הי"ט עד מלחמת העולם הראשונה", ארץ-ישראל כ"ב: 36–44.
- בצלאל, יצחק, תשמ"ט. "על ייחודו של 'החרות' (תרט"ט-תרע"ה) ועל חיים בן-עטר כעורכו", פעמים 40: 121–155.
- ברניקר, מנחם, תש"ן. עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, עם עובד, תל-אביב.
- ברנר, יוסף חיים, 1911. "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביון: ממכתבים פרטיים", הפועל הצעיר, 10.8.1911.
- , תרע"א. מכאן ומכאן, ספרות, ורשה.
- , תשל"ח-תשמ"ה. כתבים, 4 כרכים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- גביש, דב, תשנ"ב. "מפת הגליל של משלחת המטה הכללי הצרפתי (1870)", קתדרה 61: 133–140.
- גביש, דב, ואבישי בן-פורת, תשס"ד. "מפות עמק החולה: סמן דרך במיפוי עות'מאני בארץ-ישראל", קתדרה 109: 131–138.
- גביש, דב, ורות קרק, 1993. "המיפוי הקדסטרי של ארץ-ישראל בשנים 1858–1928", קרקע 37: 31–43.
- גוברין, נורית, תשל"ח. מפתחות, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- , תשנ"א. ברנר: "אובד עצות" ומורה-דרך, משרד הביטחון, תל-אביב.
- גורביץ, זלי, וגדעון ארן, תשנ"ב. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים 4: 9–44.
- , תשנ"ד. "המטבע הקשה של המקום: מענה מסכם למאמרי התגובה הרבים לעל המקום", אלפיים 8: 173–177.
- גרן, חיים, 1999. לכו חיקרו את הארץ: המחקר הגרמני של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, יד בן-צבי, ירושלים.
- , תש"ס. "מדידה ומיפוי חלוציים בגליל ובחורן: מפת מקורות הירדן, 1841 ומפת הלג'ה, 1838", קתדרה 96: 111–130.

- דלז, ז'יל, ופליקס גואטרי, 2005. קפקא: לקראת ספרות מינורית, תרגמו רפאל זגורי-אורלי ויורם רון, רסלינג, תל אביב.
- הולצמן, אבנר, תשנ"ח. "אמת חדשה מארץ-ישראל: על התודעה העצמית בספרות העלייה השנייה", העלייה השנייה: מחקרים, ערך ישראל ברטל, יד בן-צבי, ירושלים, עמ' 367–385.
- הירשפלד, אריאל, 2000. "רטט צמרות ודגים מלוחים: על המילים והדברים ב'עצבים' ל"ח ברנר", ספרות וחברה בתרבות העברית החדשה: מאמרים מוגשים לגרשון שקד, ערכו יהודית בר-אל, גאל שוורץ ותמר הס, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 71–81.
- וילנאי, זאב, תשכ"א. ארץ-ישראל בתמונות ובמפות עתיקות, ראובן מס, ירושלים.
- _____, תשכ"ח. המפה העברית של ארץ-ישראל: מחקר בקורות הכארטוגרפיה העברית, תיאור מפות ותשימים קדומים בצירוף ביבליוגרפיה, אחיעבר, ירושלים.
- חבר, חנן, 2007. "שארית החזון: 'הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו' מאת י.ח. ברנר", רגע של הולדת: מחקרים בספרות עברית ובספרות יידיש לכבוד דן מירון, ערך חנן חבר, מוסד ביאליק, ירושלים, 327–340.
- לאור, יצחק, 1992 א. "היסטוריה בגוף ראשון רבים: כותבים את הארץ", הארץ, 31.1.1992.
- _____, 1992 ב. "זמהי היסטוריה שכנגד?", הארץ, 7.2.1992.
- לוי-רובין, מילכה, תשנ"א. "מפות ירושלים בימי הביניים", ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית, ערכו יהושע פראוור וחגי בן-שמאי, יד בן-צבי, ירושלים, עמ' 418–507.
- נאור, מרדכי, תשס"ה. רכות, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ, משרד הביטחון, תל-אביב.
- ניגר, מוטי, טרם פורסם. "מו"ל שלשום: ראשית המו"לות העברית בארץ-ישראל".
- עגנון, שמואל יוסף, תש"ס. מעצמי אל עצמי, שוקן, ירושלים.
- פרוש, איריס, תשנ"ב. קנון ספרותי ואידיאולוגיה לאומית: ביקורת הספרות של פרישמן בהשוואה לביקורת הספרות של קלוזנר וברנר, מוסד ביאליק, ירושלים.
- צמח, שלמה, תרע"ג. "י"ח ברנר", השלח כ"ח: 462–473.
- _____, תשכ"ד. עירובין: מסה וביקורת, דביר, תל-אביב.
- קוחנל, ביאנקה, תשנ"א. "השפעת מסעי הצלב על התיאורים החזותיים של ירושלים", ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית, ערכו יהושע פראוור וחגי בן-שמאי, יד בן-צבי, ירושלים, עמ' 399–417.
- קימרלינג, ברוך, תשנ"ג. "על דעת המקום...: על היסטוריה חברתית ועל אנתרופולוגיה המגייסת-עצמה של ישראל", אלפיים 6: 57–68.
- רובין, ריכב, תשמ"ו. "מפות עתיקות של ירושלים כמקורות גיאוגרפיים-היסטוריים", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל י"ב: 52–64.
- _____, תשמ"ח. ירושלים במפות ובמראות: מן התקופה הביזנטית ועד המאה הי"ט, נהר, תל-אביב.
- רד-קרקוצקין, אמנון, תשנ"ט. "השיבה אל ההיסטוריה של הגאולה, או: מהי ה'היסטוריה' שאליה מתבצעת ה'שיבה', בביטוי 'השיבה אל ההיסטוריה'?", הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש, ערכו ש"נ איזנשטדט ומשה ליסק, יד בן-צבי, ירושלים, עמ' 249–276.

- שטנר, יצחק, תשי"א. מפת ארץ ישראל ותולדותיה, מוסד ביאליק, ירושלים.
- שפירא, יוסף, תשכ"ז. הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה, עינות, תל-אביב.
- שקד, גרשון, תשמ"ג. הסיפורת העברית: 1880–1980, כרך ב: בארץ ובתפוצות, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- ששון, אבי, תשס"ג. "בין 'מזרח' למערב: ירושלים בציורי רבי יהוסף שווארץ", חידושים בהקר ירושלים ח: 171–199.
- תשבי, אריאל (ערך), 2001. ארץ ישראל במפות ממידבא ועד הלוויין, מוזיאון ישראל ומשרד הביטחון, ירושלים ותל-אביב.
- Ahmad, Aijaz, 1987. "Jameson's Rhetoric of Otherness and the 'National Allegory,'" *Social Text* 17: 3–25.
- Anderson, Benedict, 1998. "Nationalism, Identity, and the World-in-Motion: On the Logic of Seriality," in *Cosmopolitics: Thinking and Feeling beyond the Nation*, eds. Pheng Cheah and Bruce Robbins. Minneapolis: Minnesota University Press, pp. 117–133.
- Benjamin, Walter, 1974. *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Brinker, Menachem, 1983. "Brenner's Ideology as a Literary Critic," *Modern Hebrew Literature* 3–4: 13–25.
- Buchanan, Ian, 2003. "National Allegory Today: A Return to Jameson," *New Formation* 51 (1): 66–79.
- Carter, Paul, 1988. *The Road to Botany Bay*. New York: Alfred A. Knopf.
- Davis, John, 1996. *The Landscape of Belief: Encountering the Holy Land in Nineteenth-Century American Art and Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Deleuze, Gilles, and Félix Guattari, 1987. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, trans. Brian Massumi. Minneapolis: Minnesota University Press.
- de Man, Paul, 1983. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. London: Routledge.
- Franco, Jean, 1997. "The Nation as Imagined Community," in *Dangerous Liaisons: Gender, Nation, and Postcolonial Perspectives*, eds. Ann McClintock, Amir Mufti and Ella Shohat. Minneapolis: Minnesota University Press, pp. 130–137.
- Gluzman, Michael, 2003. *The Politics of Canonicity: Lines of Resistance in Modernist Hebrew Poetry*. Stanford: Stanford University Press.
- Harley, John Brian, 1988. "Maps, Knowledge and Power," in *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments*, eds. Denis Cosgrove and Stephen Daniels. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 277–312.
- Hazak-Lowy, Todd, 2003. "Between Realism and Modernism: Brenner's Poetics of Fragmentation," *Hebrew Studies* 45: 41–64.

- Hopkins, Ian, 1968. "19th Century Maps of Palestine: Dual-Purpose Historical Evidence," *Imago Mundi* 22: 30–36.
- Huggan, Graham, 1990. "Decolonizing the Map: Colonialism, Poststructuralism and the Cartographic Connection," in *Past the Last Post: Theorizing Post-Colonialism and Pos-Modernism*, eds. Ian Adam and Helen Tiffin. Calgary: Calgary University Press: 125–138.
- Jameson, Frederic, 1979. *Fables of Aggression: Wyndham Lewis, the Modernist as Fascist*. Berkeley: California University Press.
- , 1981. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press.
- , 1986. "Third-World Literature in the Area of Multinational Capitalism," *Social Text* 15: 65–88.
- , 1987. "A Brief Response," *Social Text* 17: 26–27.
- Kronfeld, Chana, 1996. *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*. Berkeley: California University Press.
- Levy-Rubin, Milka, and Rehav Rubin, 1996. "The Image of the Holy City in Maps and Mapping," in *City of the Great King*, ed. Nitza Rosovsky. Cambridge: Harvard University Press, pp. 352–379; 530–536.
- Lloyd, David, 1986. "Arnold, Ferguson, Schiller: Aesthetic Culture and the Politics of Aesthetics," *Cultural Critique* 2: 137–169.
- , 1987. *Nationalism and Minor Literature: James Clarence Mangan and the Emergence of Irish Cultural Nationalism*. Berkeley: California University Press.
- Long, Burke, 2003. *Imagining the Holy Land: Maps, Models, and Fantasy Travels*. Bloomington: Indiana University Press.
- Melman, Billie, 1992. *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718–1918*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Monk, Daniel, 2002. *An Aesthetic Occupation: The Immediacy of Architecture and the Palestine Conflict*. Durham: Duke University Press.
- Moscrop, John James, 2000. *Measuring Jerusalem: The Palestine Exploration Fund and British Interests in the Holy Land*. London: Leicester University Press.
- Nebenzahl, Kenneth, 1986. *Maps of the Holy Land: Images of Terra Sancta through Two Millennia*. New York: Abbeville Press.
- Noyes, John, 1992. *Colonial Space: Spatiality, Subjectivity and Society in the Colonial Discourse of German South West Africa 1884–1916*. Philadelphia: Harwood Academic Publishers.
- Obenzinger, Hilton, 1999. *American Palestine: Melville, Twain, and the Holy Land Mania*. Princeton: Princeton University Press.

- Pratt, Mary Louise, 1985. "Scratches on the Face of the Country; Or, What Mr. Barrow Saw in the Land of the Bushmen," *Critical Inquiry* 12: 119–143.
- Rabasa, José, 1993. *Inventing America*. Norman: Oklahoma University Press.
- Sasson, Abraham, 1999. "The Maps of 'Palestine' by Rabbi Joseph Schwartz," *Israeli Map Collectors Society* 17: 3–8, 27–28.
- Sprinker, Michael, 1993. "The National Question: Said, Ahmad, Jameson," *Public Culture* 6: 3–29.
- Szeman, Imre, 2001. "Who's Afraid of National Allegory? Jameson, Literary Criticism, Globalization," *The South Atlantic Quarterly* 100 (3): 803–826.
- Wajntraub, Eva, and Gimpel Wajntraub, 1992. *Hebrew Maps of the Holy Land*. Wien: Verlag Brüder Hollinek.